

**© ТРОЩЕНКО ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА – АСПИРАНТКА КАФЕДРИ
МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНОГО
ВІДНОСИН КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. Т.
ШЕВЧЕНКА**

I. О. ТРОЩЕНКО

**РЕГУЛЮВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ БЕЗПІДСТАВНОГО ЗБАГАЧЕННЯ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ УНІФІКАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО
ПРАВА ЄС**

Досліджується регламентація зобов'язань з безпідставного збагачення в Європейському Союзі. Увага приділяється також спробам створення єдиного цивільного кодексу Європи та прийняттю проекту Єдиної системи принципів законодавства, метою якого було, в тому числі, закріпити єдиний підхід до розуміння суті зобов'язань з безпідставного збагачення в ЄС. Колізійні норми, що застосовуються до безпідставного збагачення, також аналізуються в контексті прийняття Регламенту № 864/2007 Європейського Парламенту та Ради про право, що застосовується до недоговірних зобов'язань («Рим II»).

Ключові слова: безпідставне збагачення, уніфікація міжнародного приватного права, європейське міжнародне приватне право, недоговірні зобов'язання.

Исследуется регламентация обязательств, возникающих вследствие неосновательного обогащения в Европейском Союзе. Внимание уделяется также попыткам создания единого гражданского кодекса Европы и принятию проекта Единой системы принципов законодательства, целью которого было, в том числе, закрепить единое понимание сути обязательств из неосновательного обогащения в ЕС. Коллизионные нормы, применимые к неосновательному обогащению, анализируются в контексте принятия Регламента №864/2007 Европейского Парламента и Совета о праве, применимом к внедоговорным обязательствам («Рим II»).

Ключевые слова: неосновательное обогащение, унификация международного частного права, европейское международное частное право, внедоговорные обязательства.

The article deals with the regulation of obligations arising out of unjust enrichment in European Union. Attention is paid to the efforts of creation of single civil code of Europe and adoption of Draft Common Frame of Reference, the aim of which was, inter alia, to establish a unified system of understanding the essence of obligations arising from unjust enrichment in EU. The conflict rules applicable to the unjust enrichment are also analyzed within the scope of adoption of Regulation №864/2007 of European Parliament and Council on the law, applicable to non-contractual obligations ("Rome II").

Key words: unjust enrichment, unification of private international law, European private international law, non-contractual obligations

Інститут зобов'язань із безпідставного збагачення, відомий нині практично всім розвиненим правопорядкам континентальної Європи, сягає своїм корінням у римське право. Інститут *condictio sine causa* (лат. *condictio sine causa* – отримання без підстави) об'єднував у собі випадки помилкової сплати боргу, якого не існує насправді, передачі позивачем певної грошової суми або речі відповідачу для досягнення певної цілі, якої досягнуто не було. За позовом, поданим із зазначених

підстав, відповідач не мав права заперечувати проти вилучення у нього такого майна через відсутність підстав для його набуття¹.

У сучасній правовій доктрині більшості країн Європи та світу загалом поняття зобов'язання із безпідставного збагачення суттєво не змінилося. Традиційно під безпідставним збагаченням розуміється набуття або збереження майна однією особою за рахунок іншої без достатніх правових підстав². Іншими словами, було сформульовано принцип, відповідно до якого жодна особа не має права збагачуватися за рахунок іншої особи без надання адекватного відшкодування вартості будь-якого майна, послуг або інших благ, які були отримані або збережені без належної правової підстави.

Якщо говорити про склад зобов'язання із безпідставного збагачення, то слід зауважити, що в доктрині різних країн світу підходи до визначення елементів зазначеного зобов'язання різняться. Різняться і думки вчених з цього питання.

Так, О.С. Іоффе виділяє дві підстави для виникнення зобов'язання з безпідставного збагачення: по-перше, набуття (збереження) однією особою майна за рахунок іншої, тобто збільшення або збереження в попередньому розмірі майна однієї сторони з відповідним зменшенням його в іншій стороні та, по-друге, відсутність правових підстав для такого набуття (збереження) майна³. Така позиція реалізована в сучасному законодавстві більшості країн СНГ, зокрема України та Російської Федерації.

На думку Д. В. Новака, вирішуючи питання щодо правомірності збагачення, необхідно «встановити, чи лежить в його основі відповідний юридичний факт, що породив таке праворідношення, яке передбачає перерозподіл майна між учасниками обороту, спрямоване на реалізацію тієї чи іншої мети»⁴.

Втім, у законодавстві країн системи загального права імплементовано деталізованіший підхід до визначення елементів досліджуваного зобов'язання. За загальною практикою для визнання зобов'язання з безпідставного збагачення необхідна наявність трьох елементів, а саме: 1) особа, яка отримала вигоду; 2) особи відомо про отримання такої вигоди; та 3) отримання такої вигоди є безпідставним за відсутності відповідного відшкодування.

Ще більше елементів зобов'язання було сформульовано Верховним Судом штату Північна Дакота у рішенні по справі Шреддер проти Буххольдта⁵. У зазначеній справі суд визначив, що для визнання зобов'язання по відшкодуванню збитків, завданих внаслідок безпідставного збагачення необхідно встановити наявність п'яти елементів: 1) наявність збагачення однієї особи; 2) збідніння іншої особи; 3) зв'язок між збагаченням однієї особи та збіднінням іншої; 4) відсутність підстав для збагачення та збідніння та 5) відсутність специфічного механізму захисту права у законодавстві.

Детально інститут зобов'язань з безпідставного збагачення регулюється кодифікованими актами цивільного права Німеччини, Франції та Швейцарії. Акти цих країн є загальноновизнаними еталонами розвитку цивільно-правової кодифікації XIX—XX ст., та, відповідно, дають можливість простежити еволюцію становлення і розвитку інституту зобов'язань із безпідставного збагачення⁶. Втім, зазначений інститут було врегульовано законодавчими актами інших європейських держав.

Підходи до регулювання зобов'язань з безпідставного збагачення, в тому числі колізійного, в законодавстві Європейських країн досить суттєво різнилися і питання уніфікації норм національного законодавства завжди було предметом

обговорення вчених-цивілістів.

Перші спроби уніфікації приватного права на європейському континенті були здійснені ще в XIX ст, коли було засновано Гаазьку конференцію з міжнародного приватного права, проте масштабні процеси уніфікації цивільного та міжнародного приватного права на європейському континенті розпочалися із заснуванням Європейського Союзу. Основним результатом тогочасної уніфікації міжнародного приватного права стало прийняття конвенцій, які уніфікували в собі норми, покликані регламентувати приватноправові відносини з іноземним елементом. Зокрема були прийняті: Брюссельська конвенція про юрисдикцію, визнання та виконання судових рішень у цивільних та торгових справах (1968 р.), Конвенція про вручення у державах-членах ЄС судових та позасудових документів у цивільних та комерційних справах (1997 р.), Конвенція про право, що застосовується до договірних зобов'язань (Римська конвенція 1980 р.) та ін. Нині зміст кожного із зазначених документів було перенесено у відповідні регламенти ЄС — Регламент № 44/2201 від 22 грудня 2000 р. про юрисдикцію, визнання й виконання судових рішень по цивільних і комерційних справах («Брюссель I»), Регламент № 1348/2000 від 29 травня 2000 р. про вручення на території держав ЄС судових і позасудових документів у цивільних і комерційних справах, Регламент 593/2008 від 17 червня 2008 р. про право, що застосовується до договірних зобов'язань («Рим I»).

Наприкінці XX – початку XXI ст. було розпочато роботу над уніфікацією цивільного права держав ЄС загалом. Ідея уніфікації цивільного законодавства європейських держав була втілена в концепції створення уніфікованого цивільного кодексу Європи. Справедливо буде зазначити, що така ідея з'явилася одночасно з об'єднанням європейських держав у союз. Питання щодо розробки цивільного кодексу Європи порушувалося Європейським парламентом неодноразово. У 1998 р. була створена академічна група по вивченню перспектив створення Європейського цивільного кодексу під головуванням К. фон Бара.

Ідея щодо уніфікації цивільного права держав-членів ЄС також була висловлена на конференції в Тампері у 1999 р., де було прийнято першу робочу програму заснування простору безпеки та юстиції, що містила опис політики, практичні цілі, а також часові рамки їх досягнення⁷. Окрім іншого, на конференції було висловлено тезу про необхідність зближення цивільного законодавства держав-членів з метою знищення перешкод у кращому функціонуванні цивільного права та процесу⁸.

З прагматичних міркувань до створення єдиного загального уніфікованого цивільного права була розпочата робота над розробкою уніфікованих законів у окремих сферах цивільного права.

Основна увага приділялася уніфікації договірному праву. 11 липня 2001 р. Європейська комісія видала комюніке щодо напрямів розвитку Європейського договірного права, після чого було прийнято План дій по зближенню Європейського договірного права, який було ухвалено у 2003 р. З прийняттям Плану дій пов'язують початок роботи над документом, відомим зараз як проект Єдиної системи принципів законодавства (Draft Common Frame of Reference), який є результатом роботи по створенню єдиного уніфікованого цивільного кодексу Європи. Оскільки в основу проекту Єдиної системи принципів законодавства лягли розробки по уніфікації договірного права в Європі, документ найдетальніше регламентує саме цю галузь приватного права Європи, проте в документі досить

вичерпно описані основні напрями регламентації інших правовідносин, зокрема і зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення.

Зобов'язанням із безпідставного збагачення присвячено окрему – сьому книгу проекту Єдиної системи принципів законодавства. За загальним правилом, закріпленим у документі, особа, яка безпідставно отримала збагачення, в результаті чого було завдано збитки іншій особі, зобов'язана повернути об'єкт збагачення іншій особі. Що стосується підстав виникнення зобов'язань внаслідок безпідставного збагачення, то у Главі 2 книги 7 визначено, що збагачення визнається безпідставним у випадку, якщо особа, що збагатилася, не мала права на таке збагачення відповідно до договору, іншого юридичного факту, рішення суду або положень законодавства та якщо особа, що понесла збитки внаслідок такого збагачення, не погодилася добровільно на втрату таких благ. Крім того, збагачення також вважається безпідставним у випадку, якщо особа, що внаслідок цього понесла збитки, надала блага іншій особі для цілей, що не були досягнуті або з очікуваннями, які не справдилися, особа, яка отримала збагачення, знала чи могла знати про такі цілі або очікування іншої особи і розуміла або повинна була б розуміти, що за даних обставин об'єкт збагачення необхідно буде повернути⁹.

Слід звернути увагу на те, що в проекті Єдиної системи принципів законодавства окрема увага приділяється тлумаченню термінів «збагачення» та «понесення збитків» у контексті зобов'язань із безпідставного збагачення. Зокрема визначено, що особа вважається такою, що отримала збагачення, у випадку, якщо збільшилося її майно або зменшилися зобов'язання, їй було надано певні послуги або здійснено на її користь певні роботи, або вона скористалася майном іншої особи. Якщо ж майно особи зменшилося, вона надала іншій особі певні послуги, здійснила на її користь роботи або її майном скористалася інша особа, то така особа вважається такою, що понесла збитки. Детальну увагу приділено також такому елементу зобов'язання із безпідставного збагачення як причинно-наслідковий зв'язок між збагаченням однієї особи та збитками іншої.

Зобов'язання щодо повернення об'єкта збагачення сформульовано через розподіл об'єктів безпідставного збагачення на такі, що можуть бути повернуті, та такі, що не можуть бути повернуті колишньому власнику в початковій формі. При цьому визначено, що у випадку, якщо об'єкт збагачення може бути повернутий в натурі, особа, що збагатилася, за загальним правилом повертає такий об'єкт, проте, якщо таке повернення потребує неадекватних зусиль від особи, що збагатилася, то вона може повернути грошовий вираз зазначеного об'єкту. Такий саме порядок застосовується у випадку, якщо особа, що збагатилася, не має змоги повернути об'єкт у натурі. Коли мова йде про об'єкт збагачення, який не може бути повернений, то за загальним правилом особа, що збагатилася, повинна компенсувати його вартість особі, що понесла збитки.

Проект Єдиної системи принципів законодавства сьогодні не набув сили офіційного нормативно-правового акта Європейського союзу, проте діє на рівні рекомендаційних норм. У 2009 р. було прийнято останній проект Єдиної системи принципів законодавства.

У сфері зобов'язань з безпідставного збагачення з іноземним елементом ситуація склалася визначеніша, хоча процес уніфікації права в цій сфері також важко назвати простим. Через відсутність консенсусу в робочій групі положення щодо регламентації недоговоріх зобов'язань було виключено зі сфери регулювання Римської Конвенції 1980 р.

До тематики колізійного регулювання недоговірних зобов'язань повернулися лише через 20 років у зв'язку з підписанням Договору про заснування Європейського Союзу. 14 жовтня 1996 р. було прийнято рішення, в якому було сформульовано пріоритети співпраці в питаннях цивільного права, серед яких було визначено, що Рада має на меті розпочати консультації щодо можливості розроблення конвенції щодо права, що застосовується до недоговірних зобов'язань.

У 2003 р. було опубліковано попередній проект регламенту Ради щодо права, що застосовується до недоговірних зобов'язань і було розпочато публічне обговорення Регламенту.

Регламент «Рим II» після обговорення було суттєво змінено, і влітку 2003 р. Комісія подала пропозицію щодо його ухвалення. Проте на цьому робота над Регламентом не припинилася – до тексту Регламенту вносилися зміни та доповнення. Європейський парламент і Рада досягли згоди щодо тексту Регламенту лише у травні 2007 р., в результаті чого 22 червня 2007 р. був підготований спільний текст Регламенту. Офіційно цей текст було схвалено Радою Європейського Союзу 28 червня 2007 р., а 10 липня 2007 р. Європейським Парламентом. Врешті-решт 11 липня 2007 р. було ухвалено Регламент ЄС щодо права, що застосовується до недоговірних зобов'язань, який почав застосовуватися у державах-членах Європейського Союзу 11 січня 2009 р.¹⁰

Колізійному регулюванню зобов'язань із безпідставного збагачення присвячено ст. 10 Регламенту. У Регламенті втілено підхід, відповідно до якого визначено основну колізійну прив'язку та інші прив'язки, що застосовуються у випадках, що не підпадають під основне правило із дотриманням певної ієрархії їх застосування, тобто застосування інших формул прикріплення допускається лише у випадку, якщо право, що підлягає застосуванню, не може бути визначене за допомогою попередніх правил.

Таким чином, Регламент запровадив наступний порядок колізійного регулювання зобов'язань із безпідставного збагачення.

За загальним правилом у випадку, якщо зобов'язання, що виникає із безпідставного збагачення, пов'язане з існуючими правовідносинами між сторонами (наприклад, зобов'язання, що виникли на підставі договору або внаслідок завдання шкоди), то до зобов'язання застосовується право, що застосовується до таких правовідносин.

У випадку, якщо вищезазначеним способом визначити право, що підлягає застосуванню, неможливо, а сторони мають своє звичайне місце проживання в одній державі в момент, коли стався юридичний факт, що призвів до виникнення безпідставного збагачення, то підлягає застосуванню право спільного місця проживання сторін.

У випадку, якщо і за зазначеною формулою прикріплення визначити право, що підлягає застосуванню, неможливо, то застосовується право держави, де відбулося безпідставне збагачення.

Слід також звернути увагу на те, що за положеннями Регламенту у випадку, якщо з обставин справи слідує, що правовідносини мають тісніший зв'язок з правопорядком іншої держави, ніж тієї, право якої підлягає застосуванню відповідно до вище перелічених правил відсилання, то підлягає застосуванню право, що має найтісніший зв'язок з обставинами справи¹¹.

Однією з особливостей Регламенту ЄС щодо права, що застосовується до недоговірних зобов'язань, є те, що в ньому було закріплено право сторін обирати

право, що буде застосовуватися до правовідносин між ними. Не винятком є і застосування положень щодо автономії волі сторін відносно зобов'язань, що виникають внаслідок безпідставного збагачення.

Зокрема в ст. 14 визначено, що сторони мають право обирати право, що підлягає застосуванню до недоговірних зобов'язань, що виникають між ними, шляхом укладання відповідної угоди. Така угода укладається після того, як стався юридичний факт, що призвів до виникнення відповідного зобов'язання. Втім, якщо сторони займаються комерційною діяльністю, то вибір сторін щодо права, що буде застосовуватися до подібних зобов'язань, може бути виражений шляхом угоди, укладеної до того, як відбувся відповідний юридичний факт. У будь-якому випадку вибір права сторонами повинен бути прямо виражений або явно впливали з обставин справи та не зачіпати інтереси третіх осіб.

Право сторін обирати право, що підлягає застосуванню за Регламентом «Рим II», є дещо обмеженим. Так, у випадку, якщо всі елементи правовідносин знаходяться в одній або декількох державах, інших, ніж обрана сторонами, то в цьому випадку вибір права сторонами не повинен перешкоджати застосуванню положень права такої держави (або держав), від яких не дозволяється відступати шляхом укладення угоди.

З огляду на вищезазначене можна стверджувати, що на сучасному етапі уніфікації міжнародного приватного права в ЄС та спроб уніфікації цивільного права Європи загалом, регулювання зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення в ЄС відбувається в рамках національного законодавства окремих держав членів і Регламенту ЄС щодо права, що застосовується до недоговірних зобов'язань. Незважаючи на процес створення єдиного цивільного кодексу Європи та прийняття проекту Єдиної системи принципів законодавства, де було закріплено основи регламентації зобов'язань із безпідставного збагачення, зазначені документи так і залишилися на рівні теоретичних розробок. Що ж стосується зобов'язань із безпідставного збагачення з іноземним елементом, то регламентацію в цій сфері було уніфіковано та закріплено на рівні Регламенту ЄС. Загалом прийняття Регламенту ЄС щодо права, що застосовується до недоговірних зобов'язань, стало важливою подією в процесі уніфікації міжнародного приватного права ЄС, оскільки фактично завершило формування уніфікованого міжнародного приватного права Європи.

1. *Новицький І.Б.* Римское частное право: Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого, И.А.Перетерского. – М.: Юрист, 2004. – С.314. 2. *Берестова І.* Інститут безпідставного збагачення в країнах континентальної Європи: порівняльно-правовий аналіз // Право України. – 2003. – № 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/chapter/2/32/1238> 3. *Йоффе О.С.* Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – 872 с. 4. *Новак Д.В.* Каузаимущественного предоставления и ее значение в обязательствах из необоснованного обогащения // Вестник ВАС РФ. – 2003. – № 3. – С.174. 5. *Schroeder v. Buchholz/North Dakota Supreme Court Opinions.* – 2001. - ND 36, 622 N.W.2d 202 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ndcourts.gov/court/opinions/20000191.htm> 6. *Цвайгерт К., Кетц Х.* Введение в сравнительно-правоведение в сферического права: В 2 т. / Пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 2000. – Т. 2. – 512 с. 7. *Area of Freedom, Security and Justice: Assessment of the Tampere Programme and Future Orientations: Communication from the Commission to the Council and the European Parliament: COM (2004) 4002 final* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/home-affairs/doc_centre/intro/docs/bilan_tampere_en.pdf 8. *European Contract Law: Draft Common Frame of reference: Report with Evidence / House of Lords.* European

Union Committee: 12th Report of Session 2008-2009 // The stationery Office Limited. – 2009. – С. 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200809/ldselect/ldscsm/95/95.pdf> **9**. *Bar C. Principles, Definitions and Model Rues of European PlifateLaw:Draft common Frame of Reference/ C. Bar, E. Clive, H. Schulte-Nolke.* – Munich: Sellier. European Law Publishers GmbH, 2009. – 648 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice/contract/files/european-private-law_en.pdf **10**. *Трощенко І.О.* Роль Регламенту «Рим II» в уніфікації міжнародного приватного права В ЄС // *Держава і право.* – 2011. – №53 – С. 614-618 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/dip/2011_53/09_06.pdf **11**. Regulation No 864/2007 on the Law Applicable to Non-Contractual Obligations (Rome II) / Official Journal of the European Union. – 2007. – L 199/40 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2007:199:0040:0040:en:PDF>